

Michael L. Miller

„Testestül-lelkestül magyarrá lett”

*Jellinek Mór (1824–1883) és a magyar gazdaság modernizációja**

1. kép. Benczúr Gyula: Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság alapítóinak első alakuló közgyűlése, 1857. július 15. (Forrás: Vasárnapi Ujság, 1883. április 1.)

Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság megalakulásának 25. évfordulóján, 1883-ban Benczúr Gyula, az ünnepelt magyar művész csoportképet festett az intézmény alapítóiról (1. kép). A festmény azt a 28 középkorú, bajszos férfit ábrázolja, akik részt vettek a társaság 1857. július 15-én tartott alapító ülésén, többek között Lévy Henriket, a társaság első elnökét, Deák Ferencet, a liberális magyar politikust, és Eötvös Józsefet, a magyar reformert és államférfit. A csoportkép bal szélén egy harmincas éveit elején járó, komoly tekintetű, vörös hajú férfi áll, aki nem sokkal korábban érkezett Pestre, és néhány év alatt a pesti gazdasági elit tagjává vált.¹

* A tanulmány eredeti megjelenési helye: Miller, Michael L. 2011: Going Native: Moritz Jellinek and the Modernization of the Hungarian Economy. In: Reuveni, Gideon – Wobick-Segev, Sarah (eds): *The Economy in Jewish History: New Perspectives on the Interrelationship between Ethnicity and Economic Life*. Berghahn Books, New York, 157–173. Szerző a tanulmányát a magyar fordítás alkalmából átnézte és kibővítette.

¹ A csoportképet a lapok számos alkalommal közölték. Először a *Vasárnapi Ujság* 1883. április 1-jei számában jelent meg. A reprodukció alatt a hetilap a 28 férfi közül 23-nak írta ki a nevét. Jellinek Mór balról a második, Harkányi Frigyes és Karácsonyi László között áll. A festmény

Az 1857-ben 33 éves Moritz Jellinek, alias Jellinek Mór mindössze hét évvel korábban vándorolt be Morvaországból, ekkorra azonban már több, Magyarország gazdasági modernizációjában mérföldkőnek tekinthető vállalkozásban játszott központi szerepet, például a Pesti Gabonacsarnok 1854-es alapításában. 11 évvel később, 1865-ben az ő kezdeményezésére jött létre Magyarország első (lővontatású) vasúttársasága, amely a főváros dualizmus kori gazdasági és fizikai terjeszkedéséhez szükséges infrastruktúrát biztosító villamos és földalatti vasút előfutárának tekinthető – ekképpen pedig Jellinek a budapesti tömegközlekedés ősapjának. Szakmai sikerei és az ezzel párhuzamos gyors társadalmi beilleszkedése annál figyelemre méltóbb, mivel lehetőségei zsidóként a magyarországi zsidók 1867-es emancipációjáig korlátozottak maradtak.

A történeti irodalom komoly figyelmet szentelt a zsidók szerepének a magyar gazdaság modernizációjában, e tekintetben elsősorban a *Jews in the Hungarian Economy, 1760–1945* címmel 1992-ben megjelent tanulmánykötetre utalnánk.² Emellett több írás foglalkozott azokkal a prominens zsidó nagykereskedőkkel, gyárosokkal és bankárokkal, akik a 19. század folyamán meghatározó szerepet játszottak Magyarország ipari és pénzügyi szektorának kiépítésében.³ E történeti munkák közös vonása a korabeli magyar gazdaság elmaradottságának, a magyar etnikumú polgárság hiányának, illetve a liberális magyar nemesség azon felismerésének a kiemelése, hogy az adott helyzetben „az ország gazdasági modernizációjához a zsidó szakértelem és tőke bevonása kínálta a legrövidebb utat”.⁴ Ezek a körülmények kedvező környezetet biztosítottak az új bevándorlók számára, és lehetővé tették a már hazájukban is kiskereskedelemről élő cseh és morvaországi zsidóknak, hogy Magyarországra érkezésükkor fontos gazdasági rést töltsenek be. Olyan befogadó politikai közegbe érkeztek, amely nemcsak a bevándorlók vállalkozói készségeit és szerteágazó rokoni kapcsolatait értékeltte, de egyben a nemzetépítés folyamatának szerves résztvevőjeként tekintett e zsidó nagykereskedőkre, gyárosokra, vállalkozókra és pénzügyi szakemberekre. Talán senkinek a pályája nem illusztrálja ezt jobban, mint az *Egyenlőség* szavaival „testestül-lelkestül magyarrá lett” Jellinek Mór, aki vállalkozói tevékenységét magyar hazafisága kiteljesedésének tekintette.⁵

nem élte túl a II. világháborút. Erre vonatkozóan: Jeszenszky 1948: 101; Telepy 1963: 27–28, 89–90.

² Silber (ed.) 1992.

³ E művek közül a legfontosabb Bácskai Vera könyve (Bácskai 1989), amely a 19. század első felének jelentős részben zsidó vállalkozóit – többek közt Weisz Bernát Ferencet, az Ullmann, a Wodianer, a Koppely (1867-től Harkányi), illetve a Goldberger családok egyes férfi tagjait – propopografikus megközelítéssel vizsgálta. Az úttörők nyomába lépő nemzedékek jeles képviselői közül Wahrmann Mórról, Kornfeld Zsigmondról, Kner Izidorról, valamint Krausz Mayerről és fiairól, illetve a Hatvany-Deutsch dinasztiáról: Halmos 2004a, 2004b; Erdész 2004; Klement 2004; Vörös 2004.

⁴ Janos 1982: 81.

⁵ Jellinek Mór. *Egyenlőség* 1883. június 17. 8.

A JELLINEK TESTVÉREK: ADOLF, HERMANN ÉS MORITZ

A délkelet-morvaországi Ungarisch-Brod (Uherský Brod, Csehország) közelében fekvő Drslawitz (csehül Drslavice) faluban élő Sara Back (1799–1826) és a kegyerét bérlőként kereső Isaak Löb Jellinek (1793–1854) három nagy tehetségű fia közül az 1824-ben született Moritz Jellinek volt a legfiatalabb. Pályája két idősebb bátyja, Adolf és Hermann árnyékából bontakozott ki, akik mindketten nyomot hagytak a 19. századi európai eszmetörténetben.⁶ Adolf Jellinek (1821–1893), aki három évvel volt idősebb Moritznál, rendkívül termékeny és nagyra becsült orientalista volt, egyben a zsidó tudományok szakértője, aki sokat publikált a korszak zsidó periodikaiban. Az ékesszóló Adolf zsinagógai hitszónokként Lipszében szerzett hírnevet, majd a bécsi zsidó hitközség hitszónoka és főabbija lett.⁷ Hermann Jellinek (1823–1848), az ifjú hegelianus filozófus és publicista egy évvel volt idősebb Moritznál. A zsidósághoz fűződő bonyolult viszonyát mi sem példázza jobban, mint hogy irodalmi elmélkedései tárgyául azt a portugál marranót, Uriel da Costát választotta, akit a zsidó vallásba való visszatérését követően, eretnek írásai miatt az amszterdami zsidó közösség kétszer is kiközösített.⁸ Az 1848-as bécsi forradalom kitörésekor Hermann a radikális demokratikus irányzat elkötelezett híve lett, az *Allgemeine Österreichische Zeitung* és a *Der Radikale* című lapokban éles támadásokat intézett a Habsburgok ellen. A bécsi forradalom 1848. októberi leverését követően Hermannnt „fegyveres felkelésre való nyílt felbujtás” vádjával katonai bíróság elé állították, és egy hónappal később golyó által kivégezték – így vált Hermann a Habsburg Birodalom áruelőjává és a forradalom mártírjává.⁹

Testvéreivel való kapcsolata nagymértékben meghatározta Moritz szellemi, szakmai és személyes fejlődését. Adolf érintkezésben állt a *Der Orient* című lipcsei német zsidó hetilap szerkesztőjével, Julius Fürsttel, aki Adolf mindkét testvére számára lehetőséget nyújtott arra, hogy kipróbálják magukat az újságírás terén. Moritz 1844-ben, húszéves korában kezdett írni a *Der Orient*-be. A forradalom alatt és utána terjedelmes tudósításokat küldött Morvaországból.¹⁰ A forradalom különösen közel hozta Moritzot Hermannhoz, aki, miután 1848 márciusában Berlinből kiutasították, Bécsbe költözött. Moritz Ungarisch-Brodból rendszeresen Bécsbe utazott, hogy meglátogassa bátyját, és figyelemmel kövesse

⁶ A Jellinek testvérekről, valamint Adolf leszármazottairól (beleérve a Mercedes-Benz alapításában részt vevő Emil Jellinek–Mercedest) a legátfogóbb mű: Kempter 1998. Jellinek Mórral azonban Kempter csak érintőlegesen foglalkozik, magyarországi pályafutásáról is csak röviden tesz említést. Jellinek Mór rövid életrajzát adja: Gelléri 1887: 251–254; Szinnyei 1897: V. 474–475.

⁷ Rosenmann 1931; Kempter 1998: 25–153, 207–260.

⁸ Jellinek, H. 1847. Hermann a könyvet Moritz öccsének ajánlotta.

⁹ Häusler 1976; Lenhard 2019; Kempter 1998: 25–104; Miller 2011: 219–226.

¹⁰ A hetilapban Moritz Jellinek a – „J”, „Moritz”, „M—z”, illetve „M—tz” szignóval ellátott – cikkei a következő időpontokban jelentek meg: 1844. szeptember 3., 1848. április 1., 1848. augusztus 26., 1848. október 13., 1848. november 11., 1849. március 3. és 1849. október 27.

„szenvédélyes tevékenységét”.¹¹ Ahogy később írta: „Íránta érzett szeretetem hártalan volt, szavait orákulumnak tekintetem. [...] Egész életem körülötte forgott.”¹² Ugyanakkor, bár Moritz mélyen ragaszkodott Hermannhoz (lányát is Herminének nevezte el), az 1848-as forradalom után a radikális politizálás-tól távol maradt. Bátyja halálából talán azt a tanulságot vonta le, hogy inkább a rendszeren belül kell működni, mint ellene.

A fennmaradt dokumentumok alapján úgy tűnik, Hermann és Adolf, a toll emberei, arra ösztönözték öccsüket, hogy gyakorlatiasabb – és jövedelmezőbb – üzleti pályát válasszon. Az 1840-es évek elejétől az évtized közepéig, mialatt a két idősebb fivér Lipcsében tanult, Moritz apjával élt, először egy Ungarisch-Brod melletti kis faluban, Napajedlben (csehül Napajedla), ahol apja szeszfőzdet bérelt, majd beköltöztek Ungarisch-Brodba. Ebben az időben az apa és három fia rendszeresen leveleztek egymással. A többnyire *jüdisch-deutsch*, vagyis héber karakterrel írt német nyelvű levelek Moritznak az üzleti életben tett kezdeti lépéseibe is bepillantást engednek.¹³ Egy 1844. novemberi levélben Adolf megdicsérte a még Napajedlben élő húszéves Moritzot, amiért kiségitette apját, és végre a családi otthon támaszává vált.¹⁴ Hermann 1845 májusában azt javasolta Moritznak, hogy költözzön be „a városba”, vagyis Ungarisch-Brodba, ahol a Béccsel való összeköttetés révén kereskedni kezdetben gabonafélékkel és késztermékekkel.¹⁵ Adolf is költözésre sürgette öccsét, Ungarisch-Brodba vagy még messzebbre, hogy megalapozhasson valamilyen „rendes és biztos vállalkozást” (*ein tüchtiges und solides Geschäft*).¹⁶ Moritz és apja végül 1845-ben vagy 1846-ban költözött Ungarisch-Brodba, ahol Moritz a lehetőségekkel élve saját vállalkozásba kezdett. Hermann meg is dicsérte ügyességéért, apját pedig arra bátorította, hogy biztossítsa fia számára a szükséges tőkét.¹⁷ Moritzot ezzel együtt arra is figyelmeztette, hogy üzleti tevékenységére összpontosítson, és – fivereitől eltérően – ne engedje, hogy tanulmányai eltereljék a figyelmét.¹⁸ A kiterjedt családi levelezésben Moritz

¹¹ Rosenmann 1926.

¹² Rosenmann 1926.

¹³ A Jellinek család levelezésének lelőhelye NLI, Arc. 4° 1588. Apjukkal a három fiú kizárólag *jüdisch-deutsch* nyelven levelezett, olykor héber betétekkel. 1846 márciusától Hermann leginkább németül írt Moritznak.

¹⁴ NLI, Arc. 4° 1588. Adolf Jellinek Lipcséből Moritz Jellineknek Napajedlbe, 1844. november 20. „Nagyon örülök szorgalmaznak és buzgalmaznak, és őszintén köszönöm, hogy végre házunk oszlopos tagjává váltál.”

¹⁵ NLI, Arc. 4° 1588. Hermann Jellinek Lipcséből Iszaak Löbl Jellineknek, 1845. május 13.

¹⁶ NLI, Arc. 4° 1588. Adolf Jellinek Lipcséből Iszaak Löbl Jellineknek, 1845. május 13.

¹⁷ NLI, Arc. 4° 1588. Hermann Jellinek Lipcséből Iszaak Löbl Jellineknek Ungarisch-Brodba, 1846. szeptember. „Ami Moritzot illeti, még egyszer arra kérlek, hogy kövesd az általam javasolt eljárást. Üzletemberi képességei kiválóak – csak arra a takarékoságra van szüksége, amelyet minden üzletember üzleti vállalkozásai során tanul meg. Csak bízzál benne, és remélem, elégedett leszel. A lényeg azonban továbbra is az, hogy szabad mozgástérrel kell rendelkeznie. [...] Az egész törekvésem csak arra irányul, hogy olyan javaslatokat tegyek, amelyek révén a tőkéd elég jól jövedelmez.”

¹⁸ NLI, Arc. 4° 1588. Hermann Jellinek Lipcséből Moritz Jellineknek, 1846. szeptember. „Üzletemberként nem szabad sokat tanulnod – mindig az üzletnek kell a legfontosabbnak maradnia.”

üzleti vállalkozásainak részleteire meglepő módon nem találunk utalást, de valószínű, hogy más morva zsidókhöz hasonlóan ő is gabonafélékkel kereskedett.¹⁹

Moritz azon döntésében, hogy végül elhagyta Morvaországot, bátyjai befolyása szintén közrejátszott. Hermann már 1846-ban arra biztatta, hogy költözzön át Magyarországra, ahová a 18–19. század folyamán tömegesen érkeztek morva zsidók.²⁰ A döntő pillanat az 1848-as forradalom utáni években jött el, Moritz és Johanna Fuchs 1849-ben, illetve Adolf és Rosalie (Róza) Bettelheim 1850-ben kötött házasságát követően.²¹ Úgy tűnik, Moritz szakmai jövője szempontjából bátyja házasságának nagyobb jelentősége volt, mint a sajátjának. Rosalie Bettelheim apja, Markus Bettelheim jómódú pesti gabona-nagykereskedő volt, Pest egyik legdinamikusabban fejlődő kerületében, a Lipótvárosban négylakásos házat birtokolt. Nem világos, hogy Adolf és Rosalie milyen körülmények között találkozott, de frigyük kétségtávol megfelelt a vagyon és tudás hagyományos zsidó összepárosításának. Az ugyanakkor egyértelmű, hogy bátyja házassága Moritznak kifejezetten a hasznára vált, mivel az újdonsült pesti családi összeköttetés új gazdasági lehetőségeket nyitott meg számára. 1850-ben Moritz feleségével és újszülött lányukkal, Herminével (1850–1872) Pestre költözött, az úgynevezett Bettelheim-házba. Bátyjának jó kapcsolatokkal rendelkező apósa segítségével Moritz gabona-nagykereskedő lett Pesten, és a következő nyolc év során további négy gyermeke született: Artúr/Arthur (1852–1929), Henrik/Heinrich (1853–1927), Lajos/Louis (1855–1908) és Marcell/Marcel (1858–1939).

A Pesten letelepedett Moritz számára, akit innentől már Mór utónévvvel illetünk, a csehországi születésű, 1825 óta Pesten élő Fleischl Dávid (1801–1868) jelentette a legfontosabb új kapcsolatot. Fleischl úttörő szerepet játszott a magyarországi libatolliparban, Bécsben börgyára volt, kereskedőcége pedig pesti, bécsi és lipcsei kirendeltségeket működtetett, emellett igazgatója volt az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiókjának is.²² Ahogy egy ilyen jelentős férfiú esetében

¹⁹ A zsidóknak a morvaországi gabonakereskedelemben játszott szerepéről tanúskodnak a morvaországi diétához és az osztrák parlamenthez 1848-ban benyújtott petíciók. Számos petíció a zsidóknak a gabonakereskedéstől való eltiltását kérte, mivel széles körben elterjedt a vélemény, hogy az 1846–1847-es évek gazdasági nehézségeiért és az éhínségért a zsidó gabonaspekulánsokat terheli a felelősség. Lásd Radmiský–Wurmová 1955; HHStA, Österreichischer Reichstag 1848/49, Faszikel 125.IX.24, Petitionen von Juden um Emancipation, dann Petitionen dagegen.

²⁰ NLI, Arc. 4° 1588. Hermann Jellinek Lipcseből Moritz Jellineknek Ungarisch-Brodba, 1846. március. A morva zsidók magyarországi bevándorlására: Marton 1941; Grünwald–Scheiber 1963; Miller 2010: 38–40.

²¹ Moritz és Johanna 1849. október 22-én Ungarisch-Brodban tartott esküvőjén Adolf Jellinek vezette a szertartást. Az esküvőn mondott beszéde könyv alakban is megjelent: Jellinek, A. 1849. Adolf és Rosalie Bettelheim a pesti Orczy-házban házasodott 1850. május 26-án. A szertartást a morvaországi származású Schwab Löw vezette.

²² Fleischl Dávid a csehországi Neuernben (csehül Nýrsko) született. Életrajzához: Sarkady (szerk.) 1863: 109; *Pester Lloyd-Kalender* 1859: 40–41. Az 1929-es *Magyar Zsidó Lexikonban* fura módon nem találunk külön szócikket Fleischl Dávidról. Jellinek Mór egyik, a libatoll-kereskedelemnek szentelt cikkében azt állította, hogy Fleischl volt az első pesti nagykereskedő, aki a tollak nagybani exportjába fogott. [Jellinek M.] 1863: 1. Fleischl Dávid (valamint testvérei, Sámson és Dániel) működésének tudományos ismertetésére: Kövér 2012: 148.

várható, a Pesti Izraelita Hitközség vezetőségében is helyet foglalt: 1859-ben, a monumentális Dohány utcai zsinagóga felavatásakor a hitközség elöljáróságának elnökeként szolgált.²³ Fleischl, aki a Bettelheim családdal közeli barátságban állt, szárnyai alá vette Mórt, „nagy bizalmat” szavazott neki, és felkérte az Ungarisch-Brodból frissen bevándorolt ifjút, hogy üzleti ügyeiben képviselje őt.²⁴ A bizalmat Mór 1855-ben azzal viszonzta, hogy harmadik fia, Lajos/Louis körülmetélésekor Fleischl Dávidot kérte fel *szandek*nek (‘komának’, aki a körülmetélés szertartása alatt az ölében tartja a csecsemőt).²⁵

A MAGYARORSZÁGI GAZDASÁGI ÉLET ÉS A ZSIDÓK

A Kelet-Közép-Európával foglalkozó gazdaságtörténetesek Magyarország gazdasági fejlődését hagyományosan az „elmaradottság” szempontjából vizsgálják.²⁶ A 19. század első évtizedeiben Magyarország nemcsak Nyugat-Európa-hoz, hanem a Habsburg Birodalom nyugati tartományaihoz (Alsó-Ausztriához, Csehországhoz, Morvaországhoz) képest is nélkülözte a modern ipari gazdaság alapvető jellemzőit. Nem rendelkezett hatékony közlekedési hálózattal (vasúttal, hajózható folyókkal, utakkal), modern pénzügyekkel (bankokkal, biztosítótársaságokkal), gyári termeléssel (például textil- vagy üvegiparral), polgári közeposztállyal, nagyszámú munkaerővel (a jobbágyok felszabadítása csak 1848-ban következett be). Magyarország gazdasága a 19. század közepéig túlnyomórészt mezőgazdasági termelésre korlátozódott, jobbágyok művelték a nagy kiterjedésű nemesi birtokokat. Az elavult gazdálkodási módszerek, a rossz közlekedési hálózat és a nemesség kereskedelemtől való hagyományos idegenkedése miatt Magyarország gazdasága és a magyarországi export csak lassan fejlődött. Amint arra Andrew Janos rámutatott, az ország csak a napóleoni háborúk idején, a gabona iránti növekvő kereslet hatására kezdett el exportálni a nyugat-európai piacokra. „Ekkor fordult elő először, hogy az anyagi haszon lett a gazdálkodás bevallott célja”, a földbirtokos nemesek „rákaptak a pénzkeresés ízére”.²⁷

A magyarországi zsidók, akik közül sokan dolgoztak nemesi birtokok bérlőjeként vagy közvetítőként, központi szerepet játszottak az ország fellendülő gabonakereskedelmében. Nagy számban voltak köztük, akik nem sokkal korábban

²³ Az izraelita templom fölszentelése. *Budapesti Hirlap* 1859. szeptember 7. [2].

²⁴ NLI, Arc. 4° 1588. Moritz Jellinek Pestről Adolf Jellineknek Lipcsébe, 1854. január 1.

²⁵ Jellinek Lajos/Louis születési anyakönyve, benne Fleischl Dávid szerepének feljegyzésével, a Budapesti Zsidó Hitközség Síp utcai székházának anyakönyvi osztályán található (BZsHS – AO, Születési jegyzék, 1855. január 3.). Jellinek Mór második fia, Henrik/Heinrich körülmetélésekor a *szandek* tisztségét az Ungarisch-Brodban született és ez idő tájt a Bettelheim-házban lakó Fried Moritz látta el. (BZsHS – AO, Születési jegyzék, 1853. december 22.) Jellinek legidősebb fia, az 1852. március 16-án született Artúr/Arthur, illetve legkisebb fia, az 1858. január 17-én született Marcell/Marcel esetében a *szandek* nevét nem jegyezték fel.

²⁶ Gerschenkron 1962: 5–30; Berend–Ránki 1974; Gunst 1989: 53–91.

²⁷ Janos 1982: 35–36.

települtek át Cseh- vagy Morvaországból a magyar „Eldorádóba”, hogy megszabaduljanak a zsidókat a magyarországi helyzethez képest szigorúbban sújtó foglalkozási, letelepedési és házassági korlátozásoktól. Családi és üzleti kapcsolataik nélkülözhetetlenek bizonyultak az új piacok meghódításában, vállalkozásaikhoz a szükséges tőkét gyakran a nagy bécsi bankházakkal fennálló összeköttetések biztosították. Hanák Péter kifejezésével ezek a zsidók „alkották az újonnan kialakuló magyarországi vállalkozói réteg gerincét”.²⁸ Nyugat-Európától és a Habsburg Birodalom nyugati tartományaitól eltérően, ahol a modern kapitalista gazdaság az új iparágakban foglalkoztatott munkaerő racionális szervezésén alapult, Magyarországon ez a kereskedelmi munkaerő racionális szervezésére épült.²⁹ Az agrár Magyarország további jellemzője, amint azt Michael K. Silber megjegyezte, hogy „az ország iparosodása az élelmiszeriparral indult, és nem a textiliparral, mint Nyugat- és Közép-Európában”.³⁰ A zsidók jelentékeny részt vállaltak ebben az agrárgazdaságban, először mint gabona-nagykereskedők, majd mint mezőgazdasági termékeket feldolgozó gyárosok (például a malomiparban vagy a cukorrépa-finomításban).³¹ Ezeket a gazdasági szerepeket sok nemes örömmel háritotta át a zsidó kereskedőkre és vállalkozókra. Akadtak azonban olyanok is, köztük Széchenyi István, akik úgy vélték, hogy a gazdasági modernizációhoz szükséges feltételeket csak a nemesség képes biztosítani.

Széchenyi számára, aki Magyarország egyik legnagyobb földbirtokosa volt, a gazdaság modernizációja és a magyar nemzet felvirágzása egyet jelentett. Az 1820-as években Angliában és Franciaországban tett utazásait követően arra fordította erejét és személyes vagyonát, hogy kiemelje Magyarországot gazdasági elmaradottságából. Szorgalmazta az ősiség és a jobbágság eltörlését, a bérmunka kiterjesztését, a vállalkozások külföldi tőkéhez jutási lehetőségeinek kiépítését és egy nemzeti bank létrehozását. Legvitatottabb javaslata a nemesi kiváltságok megszüntetésére vonatkozott, amelyeket erkölcsileg védhetetlennek, gazdaságilag pedig a nemesek számára is hátrányosnak ítélte. Érvelése szerint ugyanis a gazdasági modernizáció mindaddig lehetetlen, amíg a nemesek nem fizetnek adót, és jövedelmüket henye és könnyelmű életmódra pazarolják. A nemesség kötelességei közé tartozik, hogy jövedelmével a közjót szolgálja, hangsúlyozta Széchenyi, aki e szerint is cselekedett.³²

A zsidók emancipációja ezzel együtt nem szerepelt Széchenyi reformtervei között, mivel képtelennek tartotta a zsidókat arra, hogy asszimilálódnak a magyarságba. 1839-ben kétségbe vonta, hogy ez a „keleti törzs” valaha is keveredhet a magyarokkal, az 1843/44-es országgyűlésen pedig azt fejtegette, hogy a kis számú zsidó népeiséggel rendelkező Franciaországgal és Angliával ellentétben Magyarország nem engedheti meg magának, hogy emancipálja a zsidókat, mivel

²⁸ Hanák 1992: 38.

²⁹ Hanák 1992: 33.

³⁰ Komlos 1983; Silber 1992a: 19.

³¹ Silber 1992a: 19.

³² Széchenyiről: Barany 1968; Oplatka 2005.

– híres hasonlatával – egy üveg tinta nem hagy nyomot, ha az óceánba öntik, de egy tál magyar levesbe öntve élvezhetetlenné teszi azt.³³ Míg egyes történészek e bonmot faji kategorizálásra utaló jellegét hangsúlyozták, Széchenyit elsősorban annak a magyarországi zsidó társadalomnak a kasztjellege aggasztotta, amelyet Andrew Janos találó kifejezéssel „álcázott feudális rendként” jellemezett.³⁴

Széchenyinek a zsidók emancipációjáról alkotott nézeteivel szemben a magyar liberális tábor számos képviselője kifejezett rokonszenvvel viseltetett a zsidók iránt, nemcsak gazdasági hasznosságuk miatt, hanem azért is, mivel késznek mutatkoztak a magyar nyelv és kultúra elsajátítására. Eötvös József már 1840-ben a magyarországi zsidók emancipációja mellett érvelt, a nem nemesekkel való egyenjogúsításukat részben utilitárius, de mindenekelőtt erkölcsi indokokkal igazolta.³⁵ Magyarország demográfiai viszonyai úgyszintén nagy súllyal estek a latba. A magyarok kisebbséget alkottak a soknemzetiségű királyságban, amelynek középrétegeit zömében németek és egyéb nem magyar etnikumok alkották.³⁶ Ahogy George Barany rámutatott, a liberális magyar politikusok, mint Eötvös József és Kossuth Lajos, arra törekedtek, hogy egy új magyar – és a magyarosodott zsidókkal is megerősített – középosztály létrehozásával „tegyék teljessé a születőben lévő magyar nemzet társadalmi struktúráját”.³⁷ Sok zsidó a liberális elit készséges és hűséges szövetségésének bizonyult, és az 1848-as forradalom idején csatlakozott a Habsburgok elleni szabadságharchoz, bizonyoságot téve hűségéről a magyar nemzet iránt.³⁸ Vélelmezhetően e támogatás jutalmaként – és közvetlenül azelőtt, hogy a Habsburgok leverték a forradalmat – a nemzetgyűlés 1849. július 28-án megszavazta a „Mózes-hitű állampolgárok” egyenjogúsítását.³⁹ Az utolsó pillanatban meghozott emancipációs törvény végrehajtása azonban elmaradt, a magyarországi zsidóknak az 1867-es osztrák–magyar kiegyezésig még közel két évtizedet kellett várniuk, míg megkapták a polgári és politikai jogegyenlőséget.

JELLINEK MÓR PESTEN

Jellinek Mór a szabadságharc leverése után érkezett Pestre, a neoabszolutizmus kezdetén, amikor visszaállították a Habsburg-uralmat Magyarország felett, feldarabolták a Magyar Királyság területét, és a német lett a közigazgatás nyelve. Az elnyomó politika ellenére ez a periódus egyben a gazdasági fellendülés

³³ Pietsch 1999: 48; Barany 1968: 90–93.

³⁴ Janos 1982: 118.

³⁵ Eötvös: 1981. A tanulmány első megjelenése: Eötvös 1840. Lásd még Bödy 1985: 119.

³⁶ 1842-ben a Magyar Királyság népességének kevesebb mint 40%-a volt magyar. A többi 60% legnagyobb részét szlovákok, németek, románok, horvátok, szerbek, rutének és zsidók alkották. Bödy 1985: 24; Pietsch 1999: 41–51.

³⁷ Barany 1974: 56.

³⁸ Deak 1979: 115–116; Bernstein 1898. A zsidók befogadásáról a magyar liberális társadalomba: Silber 1992b.

³⁹ Miskolczi 1999.

időszaka volt, aminek háttérében egyaránt megtaláljuk az ekkor végrehajtott jobbagyfelszabadítást, az egész birodalomra kiterjedő egységes vámterület bevezetését, a vasúthálózat gyors növekedését és – ami a legfontosabb – az 1850-es évek óriási gabonakonjunktúráját.⁴⁰

A Pestre frissen bevándorolt Jellinek meglepő gyorsasággal beilleszkedett az itteni gazdasági elitbe. Már 1855-ben felvételt nyert a pesti kereskedők céhes szervezetének tekinthető Pesti Polgári Kereskedelmi Testületbe. E beilleszkedés részben nyilvánvalóan Bettelheim és Fleischl támogatásával magyarázható, ám sikerében egyéb tényezők is közrejátszottak. Egyfelől Hermann-nak, a forradalom mártírjának öccseként személye mintegy összekapcsolódott a kibontakozó magyar nemzeti narratíva egyik meghatározó momentumával.⁴¹ Másfelől az ünnepeelt rabbi, tudós és hitszónok Adolf öccseként könnyebben tudott kapcsolatba lépni a pesti zsidó elittel.⁴² Végül nagy erőfeszítést fektetett abba, hogy megtanuljon magyarul, noha a század közepén a pesti gazdasági élet szereplői többnyire még németül beszéltek.

Jellinek Mór megértette, hogy a magyar nyelv elsajátítása szimbolikus jelentőségű, különösképpen a neoabszolutizmusnak ebben az időszakában, amikor az osztrák hatóságok egyre erőteljesebben követelték a német nyelv használatát. A magyar beszéd önmagában is a Bach-rendszer elleni passzív ellenállás egyik formája volt, de a nyelv elsajátításával Jellinek – a reformkor óta egyre nagyobb számban magyarosodó hitrokonai nyomdokába lépve – új hazája iránti szeretetről is demonstratív tanúságot tett. Jellinekhez hasonlóan a magyarosodás leglelkesebb zsidó hívei közül sokan származtak Morvaországból. A pesti zsidó község rabbijának 1836-ban kinevezett Schwab Löw (1794–1857) például, akit a magyarosodó Pest előszeretettel nevezett Schwab Arszlánnak, ügvelt arra, hogy a németen kívül magyarul is publikáljon. Schwab vejét, a szintén morvaországi születésű Löw Leopoldot (1811–1875), aki utónevét magyarosan Lipótként használta, 1841-ben nevezték ki nagykanizsai rabbinak, ahol 1845-ben megtartotta az egyik első magyar nyelvű zsinagógai prédikációt. Később pápai és szegedi rabbiként is lelkesen szorgalmazta hívei magyarosodását. „A magyar szót csak mint ifjú tanulta meg, kiejtésén folyvást észrevehető volt az idegen eredet”, írta Löw Lipót halálakor *A Hon*, amely azonban fontosnak tartotta hangsúlyozni: „élete végnapjáig mint első vezérszerep vivő működött közre ama nagy, áldásdus társadalmi mozgalomban, hogy Izraelnek a Tisza s Duna partjain lakó fiai ne érezzék magukat többé idegennek e hazában”.⁴³ Jelzésértékű, hogy 1849-ben,

⁴⁰ Somogyi 1990.

⁴¹ Az 1848-as forradalom szerepéről a magyar nemzeti narratíva kialakulásában: Freifeld 2000: 100–109.

⁴² 1852-ben Fleischl Dávid Adolf Jellineknek szerette volna alkalmazni pesti hitszónokként. MZSML, Protocoll des Kultus-Gemeindevorstand, October 3, 1852.

⁴³ Löw Lipót. *A Hon* 1875. október 14. [2].

miután az osztrákok leverték a magyar forradalmat és szabadságharcot, a hatóságok lázítás vádjával mindkét rabbit bebörtönözték.⁴⁴

Jellinek Mór néhány év alatt megtanult magyarul, és 1860-ban már magyarul írt hírlapi cikkeket. „Az időjárás a lefolyt héten csütörtökig a mezei munkákra és a gabona betakarítására még folyvást kedvezőtlen volt” – így kezdődött első magyar nyelvű, a nemzetközi gabonakereskedelemtől szóló cikke, amely 1860. július 29-én jelent meg a *Pesti Napló*-ban.⁴⁵ Ugyanaznap büszkén írta Adolf bátyjának: „A mai *Pesti Napló* hosszú cikket közölt tőlem a kereskedelemtől – a címoldalon. Találj egy magyart, aki felolvassa neked.”⁴⁶ A német nyelvben Jellinek persze jóval otthonosabban mozgott. Az Első Magyar Gözhajózási Társaság 1862. novemberi közgyűlésén, tudósított a *Pesti Napló*, „Jellinek Mór úr kért szót, s mivel a magyar nyelvet nem bírja annyira, hogy folyékonyan azon beszélhetett volna, német nyelven szóllott”.⁴⁷ Magyar nyelvű cikkei mellett egyetlen hosszabb terjedelmű, *Die niedrigen Getreidepreise* címmel 1865-ben megjelent tanulmányát is németül írta.⁴⁸ Ebben az 59 oldalas füzetben Jellinek arra keresett magyarázatot, hogy a gabonaárak a korábbi években miért maradtak Magyarországon annyira alacsonyak, ami szerinte „meginhatta [Magyarország] nemzeti vagyonának alapjait”.⁴⁹ A gondot abban látta, amit a mai történészek a korabeli magyar gazdaság „elmaradottságának” neveznének.

Az 1850-es és 1860-as években Jellinek Mór nevével a magyarországi gazdasági modernizáció számos, mérőföldkönek számító vállalkozásában és testületében találkozhatunk:

- Alapító tagja volt a Pesti Lloyd Társulatnak, a Pesten 1853-ban megalakult legjelentősebb kereskedelmi társulatnak.⁵⁰
- 1854-ben segítette létrehozni a Pesti Lloyd által kezdeményezett Gabonacsarnokot, amelynek célja a gabonakereskedelem központosítása, a gabonaárak stabilizálása és a nagybani felvásárlók számára központi eladóhely biztosítása volt. A Gabonacsarnok később beolvadt a Pesti Lloyd Társulat kezdeményezésére 1864-ben létrehozott Pesti Áru- és Értéktőzsdébe.⁵¹
- 1857-ben alapító tagja volt – a Széchenyi által már 1830-ban szorgalmazott – Első Magyar Általános Biztosító Társaságnak.⁵²

⁴⁴ Bernstein 1939: 177–178; Hidvégi 1998.

⁴⁵ Jellinek M. 1860a: [1].

⁴⁶ NLI, Arc. 4° 1588. Jellinek Mór Pestről Adolf Jellineknek, 1860. július 29.

⁴⁷ Reviczky 1862: [1].

⁴⁸ Jellinek, M. 1865.

⁴⁹ Die niedrigen Getreidepreise in Ungarn! *Die Debatte* 1865. január 6. 3. A recenzió szerzője a füzet magyarra fordítását is kívánatosnak tartotta, hogy „a nemzetgazdasági tanulmányoknak a Lajta túloldalán élő, ám német nyelvben nem jártas barátai” is elolvashassák.

⁵⁰ Weiskircher 1857: 69. A Pesti Lloyd évkönyvében Jellinek neve a társulat rendes tagjai között található. A társaságról: Deutsch 1903. A társaság által kiadott *Pester Lloyd*-ról: Ujvári 2001.

⁵¹ A Gabonacsarnok megnyitásáról: Die Pester Kornhalle. *Pester Lloyd* 1855. szeptember 30. 2; Szávay (szerk.) 1927: 99–100.

⁵² *Első Magyar Általános Biztosító Társaság* 1908.

- 1860-ban a Magyar Gazdasági Egyesület által kiadott *Gazdasági Lapok*ban kétrészes cikket közölt a magyar gabonaexportról.⁵³ A magyar mezőgazdaságot Széchenyi szellemében modernizálni törekvő (1862-től Országos) Magyar Gazdasági Egyesületnek tagja is lett Jellinek, amit a polgári származásúak és különösen a zsidók közül ebben az időszakban még kevesen mondhattak el magukról.⁵⁴
- 1861-ben a négy évvel korábban alapított Pesti Kereskedelmi Akadémia vezérlőbizottságának tagjává fogadták.⁵⁵
- 1862-ben központi szerepet játszott az Első Magyar Gőzhajó Társaság alapításában.⁵⁶
- 1862-ben a Magyar Tudományos Akadémia számára statisztikai jelentést állított össze a gabonaforgalomról.⁵⁷ Az adatokat utóbb a *Die niedrigen Getreidepreise* című, 1864-ben írt és egy évvel később kiadott tanulmányában is felhasználta.
- 1865-ben alapító tagja volt a Budapesti Köz- és Átmeneti Raktártársulatnak. A „fontos nemzetgazdasági vállalat”, jegyezte meg a *Pesti Napló*, „Deák Ferencz hazánkfia pártolását is szerencsés bírni”.⁵⁸

Ezekben a vállalatokban és kezdeményezésekben Jellinek a magyar gazdasági és politikai elit számos képviselőjével kapcsolatba került, így például Kern Jakabbal, Ullmann Izidorral, Wodianer Alberttel, Lévay Henrikkal, Kochmeister Frigyesel, Koppely Frigyesel, Hollán Ernővel, Deák Ferencsel, Eötvös Józseffel, Lónyay Menyhérttel, Andrássy Gyulával vagy Károlyi Sándorral. Jellinek jövője szempontjából két név különösen kiemelendő: a politikus és mérnök Hollán Ernő, aki több emlékiratot készített a magyarországi vasúthálózat fejlesztéséről, illetve a politikus és akadémikus Károlyi Sándor.⁵⁹ Mindketten részt vettek a szabadságharcban, ami után Hollánt bebörtönözték, míg Károlyi öt évet töltött párizsi emigrációban. 1865-ben mindketten közreműködtek a Pesti Közúti Vasút Társaság alapításában.

⁵³ Jellinek M. 1860b, 1860c.

⁵⁴ Az OMGE közgazdasági szakosztályának 1865-ben 70 tagja közül 26 fő az arisztokráciához tartozott, többen a köznemességhez. Az összesen négy zsidó származású tag közül Jellinek Mór volt az egyetlen zsidó vallású, a másik három – Koppely Frigyes, Weisz Bernát Ferenc és Wodianer Albert – már a reformkorban kikeresztelkedett. Szathmári (Hg.) 1865: iii; Konrád 2014: 167, 338–339, 511–512.

⁵⁵ Bricht 1896: 10.

⁵⁶ Ungarische Donaudampfschiffahrt. *Die Presse* 1862. november 27. 5; Die Generalversammlung der ungarischen Donaudampfschiffahrts-Gesellschaft. *Wiener Zeitung* 1862. november 27. 441.

⁵⁷ Jellinek M. 1862.

⁵⁸ Budapesti köz- és átmeneti raktár-társulat. *Pesti Napló* 1865. november 22. [2]; A magyar budapesti köz- és átmeneti raktár-társulat. *Vasárnapi Ujság* 1865. december 3. 624. Az alapító tagok között Jellinek mellett ott találjuk Andrássy Gyulát, Hollán Ernőt és Fleischl Dávidot is.

⁵⁹ Károlyi Sándor utóbb alapítója volt a zsidóellenes tendenciáktól sem mentes Magyar Gazdaszövetségnek és a Hangya szövetségi hálózatnak. Gyurgyák 2001: 286–289; Szabó 2003: 125–133. Károlyi rövid életrajzát adja Csík Tibor (Csík 2004), aki érdekes módon a lóvonatú vasút alapításában való aktív részvételéről nem tesz említést.

Jellinek Mórnak ez utóbbi vállalkozás volt a főműve. A lóvasutat időben megelőzte az első pesti körútjára 1832-ben induló omnibusz vagy társaskocsi, amely azonban nem lévén vágányhoz kötve, lassú volt, és a rossz minőségű útburkolat miatt kényelmetlen.⁶⁰ A lóvasút gyorsabbnak, kényelmesebbnek és megbízhatóbbnak ígérkezett, viszont az infrastrukturális fejlesztés komoly beruházást igényelt. A legkorábbi városi lóvasút-kezdeményezések – New York (1852), Párizs (1854), a Liverpool melletti Birkenhead (1860), Koppenhága (1863), Berlin (1865) és Bécs (1865) – sok esetben pénzügyi katasztrófával végződtek. „Bécsben és más nagyvárosokban a lóvasúttársaságok működése több mint bizonytalannak mutatkozott, és részvényeseik igen fájdalmas tőkeveszteségekről panaszkodtak”, jegyezte meg a *Die Neuzeit* című bécsi zsidó lap 1879-ben. Ám a Pesti Közúti Vaspálya Társaság sikeresebbnek bizonyult, és ezt, emelte ki a lap, sokan a társaság vezénylő igazgatója, Jellinek Mór „szorgalmának, fáradhatatlanságának, ügyességének és okosságának” tulajdonították.⁶¹

Míg a *Sürgöny* beszámolójából kivehetően egyes szkeptikusok aggódtak, hogy akárcsak Londonban, úgy Pesten is „csúnya látványt” nyújtana a lóvasút, és „a kerekek tompán dörgő robaja az utak hosszában lévő házak lakosaira nézve kellemetlen” lenne,⁶² a hírlapok zöme hazafias lelkesedéssel és a fejlődő város látván érzett büszkeséggel üdvözölte a lóvonatú vasutat. „Pest városa ismét egy léppéssel előbbre haladt az európai civilisatio terén”, írta nem sokkal az ünnepélyes megnyitó előtt a *Vasárnapi Ujság*, és egyúttal kifejezte reményét, hogy „egyéb útvonalak [...] számára is akadjon minél előbb részvényes társulat, mely a szabadba vágyó városi lakosságnak gyors, kényelmes és olcsó szállítási eszközzel szolgáljon”.⁶³ A *Hazánk s a Külföld* hasonló lelkesedést tanúsított: „Pest újra nagy lépést tett előre. Közlekedési szempontból oly fontos vállalat lépett most életbe, mely Pestnek – mint Magyarország fővárosának – világvárossá lehetőségét a legnagyobb mérvben elősegítheti.”⁶⁴ Ahogy pedig egy bécsi lap elismerőleg megjegyezte, a lóvasút „a magyar főváros kereskedelmének és iparának régi igényét” elégitette ki.⁶⁵ A lap által „általános közismertségnek örvendő nemzetgazdász”-nak titulált Jellinek Mórt szinte minden sajtóbeszámoló méltatta. Egy héttel azelőtt, hogy 1866. július 30-án ünnepélyesen megnyílt a Széna (1874-től Kálvin) teret Újpesttel 35 perc alatt összekötő első pesti lóvasút, a *Vasárnapi Ujság* közölt egy illusztrációt, amelyen Jellinek is látható, amint az első osztályú kocsi tetején élvezzi a lóvasút első útját.⁶⁶ (2. kép)

⁶⁰ Tóth 1965.

⁶¹ Budapest. Director Moritz Jellinek. *Die Neuzeit* 1879. február 21. 61.

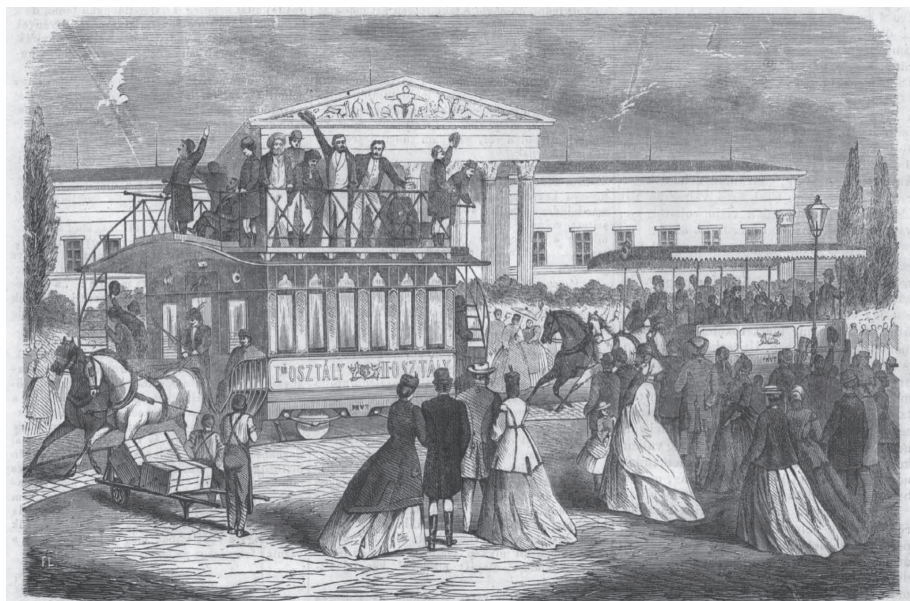
⁶² Az új-pesti lóvonatu vasút. *Sürgöny* 1864. augusztus 20. [3].

⁶³ A pesti lóvonatu vaspálya. *Vasárnapi Ujság* 1866. július 22. 347–348.

⁶⁴ Liptay 1866: 468.

⁶⁵ Die projektirte Pferde-Eisenbahn-Verbindung. *Die Debatte und Wiener Lloyd* 1865. április 21. 3.

⁶⁶ A pesti lóvonatu vaspálya. *Vasárnapi Ujság* 1866. július 22. 348.

2. kép. *A pesti lóvonatú vaspálya* (Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1866. július 22.)

Jellinek Mór széles körű tevékenysége annál figyelemre méltóbb, hogy már a magyarországi zsidók 1867-es egyenjogúsítását megelőzően kiteljesedett. Jellinek 1850-es és 1860-as években elért eredményei – hasonlóan az 1859-ben felavatott Dohány utcai zsinagógához – ékesen illusztrálják a pesti zsidók rendkívüli gazdasági és társadalmi felemelkedését.⁶⁷ A neoabszolútizmus korszakának lehanyatlásával és az 1861-es országgyűlés összeülésétől a zsidók egyenjogúsítása újra napirendre került, tárgyalták a parlamentben, a sajtóban, röpiratokban. Az emancipációt hevesen ellenző egyik pamfletíró azzal érvelt, hogy a zsidók felemelkedése, miközben Magyarország a Habsburgok járma alatt szenvedett, megdönthetetlen bizonyítékul szolgált arra, hogy az elkülönülő és önös zsidóság érdekei ellentétben álltak a magyar nemzet érdekeivel.

„Minden esetre 12 arany év volt ez a zsidókra nézve. Ezen 12 esztendő alatt az ígéret földébe volt bevándorlás által számuk megkétszereztetett, vagyonuk tízszeresítetett, s a nép tompa gyűlölete vagy buta reménytelensége megtízszereztetett.”⁶⁸

Jellinek tudatában volt személyes sikerei kontextusának – és indulatoknak, amelyeket e sikerek gerjesztettek. Erre utal, hogy ebben az időszakban több apologetikus cikket közölt, amelyek a magyarországi zsidók gazdasági aktivitását

⁶⁷ Venetianer 1922: 235–238.

⁶⁸ Varicourt 1861: 20.

a magyar állam iránti hazafias kötelességük teljesítéseként mutatták be. A következőkben ezek közül egy német nyelvű cikknek és két magyar nyelvű cikksorozatnak szentelek nagyobb figyelmet.

Az előbbi, amely a magyarországi zsidók és a gazdaság kapcsolatáról szól, 1859-ben jelent meg az *Illustrirtes Israelitisches Jahrbuch für Ernst und Scherz* című évkönyvben.⁶⁹ A Pesten kiadott almanachban Jellinek Mór mellett neves közép-európai zsidó tudósok, publicisták és irodalmárok közölték írásaikat, így Ludwig August Frankl, Max Letteris, Leopold Kompert, illetve Adolf Jellinek, Mór bátyja. Első pillantásra úgy tűnhet, mintha cikkében Jellinek Mór érvelése a felvilágosodás közhelyeinek ismételtetésére korlátozódna: kigúnyolja hitfelei hajlamát a kufárkodásra, aminek a kialakulásáért mindazonáltal az évszázados elnyomó törvényeket és jogi korlátozásokat teszi felelőssé. Ám érvelése ezután új irányt vesz, és amellet áll ki, hogy a magyar zsidóság megcáfolja az improduktív gazdasági tevékenységek iránti állítólagos zsidó hajlamról kialakult összes mítoszt.

Jellinek a művelt és jómódú magyarországi zsidók tevékenységének méltatásával kezdi írását. Rámutat, hogy közülük sokan foglalkoznak mezőgazdasággal, és nagybirtokok bérlőiként „a legracionálisabb elvek” szerint járnak el. Mások, folytatódik az érvelés, modern textil-, porcelán- és üvegyárakat hoznak létre, amit Jellinek Magyarország gazdasági elmaradottságának fényében különösen jelentős teljesítményként értékel. Bár az alsóbb osztályok továbbra is zömében kereskedéssel foglalkoznak, egyúttal „hasznos” kézműves mesterségek elsajátítására is nagy igyekezetet fordítanak. (A Habsburg Birodalom más tartományaihoz hasonlóan Magyarországon is létrejött egy egyesület a zsidók „hasznos mesterségek” felé irányítása céljával, amely a kézművességet és a mezőgazdasági munkát volt hivatott népszerűsíteni a zsidók, különösen a szegény zsidók körében. A Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesületnek, a MIKÉFE-nek Jellinek Mór is tagja volt, legkésőbb 1862-től bizottsági tagként, 1863 és 1866 között pedig számvevői minőségben.⁷⁰)

Jellinek ezután rátér érvelésének lényegére: a magyarországi zsidók zöme valóban kereskedésből él, de nem haszontalanul, mint más országokban élő hitsorsosaik, mert nemzetközi kereskedelemmel foglalkoznak, ami pedig a modern magyar gazdaság éltető eleme. Az exportkereskedelmet a zsidók vezették be Magyarországon, írja Jellinek, megvalósítva ezzel a döntő jelentőségű átmenetet a *passzív* kereskedelemről az *aktív* kereskedelembe. Korábban Magyarország a gabonafeleslegét külföldi felvásárlóknak adta el, akik általában aztán jelentek meg Pesten, Győrött és más magyarországi központokban, hogy a nyugat-európai

⁶⁹ Jellinek, M. 1859.

⁷⁰ Vermischte Nachrichten und Notizen. *Allgemeine Illustrirte Judenzeitung* 1862. május 30. 175; Verein zur Beförderung... 1862–1866. A MIKÉFE-ről: Izsák (szerk.) 2000. Másutt Jellinek büszkén hangsúlyozta, hogy a kézművesség és a mezőgazdaság nagy tekintélynek örvendett „a régi zsidóknál” (*bei den alten Juden*), azaz a bibliai időkben, és emlékeztetett a parancsolatra, miszerint a földre hullott szőlőszemeket meg kell hagyni „a szegénynek és a jövevénynek” (3Mózes 19:10). Jellinek, M. 1861.

termés rossz lett. A zsidó nagykereskedők ezzel szemben aktívan felkutatták a külföldi piacokat, és közreműködtek a hazai gabona nemzetközi értékesítésében, amiben persze az 1840-es és 1850-es években bővülő vasútvonalak és hajózható folyók is segítségükre voltak. „Büszkén és magabiztosan ismételjük”, vonja le a végső következtetést Jellinek, „hogy Magyarország *aktív* kereskedelme túlnyomórészt izraeliták műve, olyan teljesítmény, amelynek hasznát az állam és a magánszektor számára nem lehet túlbecsülni, és amelyért az izraeliták mindenképpen elismerést érdemelnek”.⁷¹ Úgy tűnik, a cikke írásakor még gabonakereskedőként működő Jellinek öntudatosan a magyar gazdaság egyik legfontosabb motorjaként tekintett magára.

Ami a két magyar cikksorozatot illeti, ezeket Jellinek 1863-ban közölte a Jókai Mór főszerkesztésében megjelenő *A Honban*.⁷² A cikkek 1863 januárjától márciusig *Visszatekintés*, áprilistól júliusig *Nemzetgazdasági levelek* cím alatt jelentek meg a napilapban. A *Visszatekintés* című sorozat a témák széles körét érintette, az 1862-es rossz gabonaterméstől az amerikai polgárháborúnak az európai gyapotpiacra gyakorolt hatásán át Magyarország virágzó tolliparáig.⁷³ A *Nemzetgazdasági levelek* cikksorozat inkább Magyarország modern gazdaságának történelmi fejlődését vizsgálta, kezdve Széchenyi István erőfeszítéseivel, hogy a külföldi tőke bevonásával és a közlekedési infrastruktúra fejlesztésével elősegítse az ország gazdasági modernizációját.⁷⁴ Széchenyi kapcsán Jellinek a „nemzet apostoláról” lelkendezett, aki a gazdasági fejlődés új korszakába vezette át a magyarságot – utat mutatva neki, akár a bibliai „tűzoszlop”.⁷⁵

Egy másik cikkében Jellinek, aki ezeket az írásait már magyarosított utónévvvel, Jellinek Mórként írta alá, a magyar gazdaság „elmaradottságának” négy okát jelölte meg. Az első három nem tért el a korabeli szakirodalomban található magyarázatoktól, ám a negyedikként bemutatott ok eredetibbnek tekinthető, és Jellinekre nézve is sokatmondó. Az első ok Magyarország szüntelen küzdelme volt a politikai függetlenségért, ami kevés időt hagyott anyagi érdekeinek előmozdítására. Második okként Jellinek a lakosság korábban tapasztalható lustaságát hozta fel, mivel a közelmúltig hiányzott belőlük a munkához szükséges motiváció. A harmadik okot a 18. század óta fennálló vámhatárban látta, amely hermetikusan elzárta Magyarországot a Habsburg Birodalom osztrák részétől. A negyedik ok pedig Jellinek szerint a „társadalmi-politikai kapcsolatokban” rejtett, amin az új bevándorlókkal szembeni állami politikát értette. Ezzel kapcsolatban így fogalmazott:

⁷¹ Jellinek, M. 1859: 77.

⁷² Jellinek Mór neve futólag Jókai Mór egyik levelében is felmerül. Jókai 1975: 35.

⁷³ Jellinek Mór *Visszatekintés* címmel *A Honban* publikált cikkeinek megjelenési ideje: 1863. január 29. és 31.; február 4., 7., 13., 14. és 22.; március 1., 8., 11., 14. és 27.

⁷⁴ Jellinek *Nemzetgazdasági levelek* című írásainak megjelenési ideje *A Honban*: 1863. április 12., 16., 19. és 29.; május 1., 9. és 24.; június 2. és 21.; július 18.

⁷⁵ Jellinek M. 1863a. Széchenyiről tartott gyászbeszédében Löw Lipót Sámuel prófétához hasonlította a „legnagyobb magyart”. Löw 2000.

„Az ország kereskedelme nagyrészt *bevándorlottak* kezében volt s noha ezen kereskedők és iparosok feles számában oly nagy rokonszenv támadt és ragaszkodás hazánkhoz, minőt az ember rendesen csak szülőföldre iránt érez, s eme ragaszkodás helylyel-közzel a honszerelmet pótolni képes; a nemzet mégis megvonta tőlök a legfontosabb politikai jogokat. A nemzet vendégszerető jelleme s az együttlakás a törvénynek sok érdességét elsimította ugyan; nem idézhették azonban elő a hazai magasabb érdekekért buzgó erkölcsi érzetet, mely arra való leendett, hogy a kereskedelemben önző czélok és előnyök eszközénél *egyebet* is lássanak. [...]

Hazánkban [...] nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az embernek mint ilyennek jogai és szabadsága minden mellétekintet nélkül megadandók; hogy a bevándorló is az évek meghatározott száma eltöltével ugyanazon politikai és polgári jogokban részesítendő, melyeknek a bennszülöttek örvendenek.⁷⁶

Ez a magyarázat felületes olvasásra sem hagy kétséget afelől, hogy Jellinek nem annyira általában a bevándorlók, mint inkább a zsidók sorsa foglalkoztatta – legyenek akár bevándorlók, mint ő maga, felesége és lánya, vagy magyarországi születésűek, mint négy fia –, akik vallásuk miatt nem élvezhettek egyenlő jogokat az ország többi lakosával. Annak hangsúlyozásával, hogy a kereskedelmet nem kellene kizárólag „önző czélok és előnyök eszközének” látni, Jellinek amellet érvelt, hogy a magyarországi zsidók nem „pária vállalkozást” folytatnak, hanem egy dinamikus magyar gazdaság építésén dolgoznak.⁷⁷ Gazdasági tevékenységük nem indokolja jogfosztásukat, ellenkezőleg, a teljes polgári és politikai emancipációjuk melletti érveket erősíti.

ZÁRSZÓ

A magyarországi zsidókat végül 1867-ben emancipálták, nem kis részben olyan liberális politikusok erőfeszítéseinek köszönhetően, mint Deák Ferenc és Eötvös József, akik mindketten szerepeltek az Első Magyar Általános Biztosító Társaság 25. évfordulója alkalmából készült Benczúr-festményen. Jellinek Mór, akinek periferikus elhelyezése a csoportképen nem tükrözi a magyar gazdaság modernizációjában betöltött jelentőségét, a kép elkészülte után néhány hónappal, 1883. június 13-án halt meg. Haláláig igazgatója maradt a Pesti (utóbb Budapesti) Közúti Vaspálya Társaságnak.

Jellinek Mór halála egybeesett a tiszzaeszlári per végtárgyalásának kezdetével. A tiszzaeszlári vérvád, a magyarországi antiszemitizmus *e cause célèbre*-je éppen úgy megosztotta Magyarországot, ahogy egy évtizeddel később a Dreyfus-per Franciaországot.⁷⁸ Jellinek három nappal a magyar zsidó vádlottak felmentésével végződő nyíregyházi tárgyalás megnyitása előtt temették el Pesten. A temetésen

⁷⁶ Jellinek M. 1863b. (Kiemelések az eredetiben – A Ford.)

⁷⁷ A „pária vállalkozás” Andrew Janos kifejezése. Janos 1982: 116.

⁷⁸ Kövér 2011.

több ezren vettek részt, a budapesti társadalom „legelőkelőbb osztályaiból” is sokan megjelentek, többek között a főpolgármester Ráth Károly.⁷⁹ Adolf Jellinek tudósítása szerint Deák Ferenc 1876-as temetése óta nem sereglett össze ennyi ember, hogy „felekezetre való tekintet nélkül” lerója utolsó tiszteletét.⁸⁰ Jellinek halálának híre több budapesti napilap címlapján szerepelt, és az Osztrák–Magyar Monarchia különböző zsidó hírlapjai is beszámoltak róla.⁸¹

A legtöbb megemlékezés méltatta Jellinek hazafiságát. Külhoni születése dacára rendíthetetlen odaadással viseltetett válaszott hazája iránt, írta a *Pester Lloyd* esti kiadása, amely Jellinekben „a legnemesebb és legjobbfejta self-made-man”-t búcsúztatta.⁸² „Nem e haza szülötte volt – írta a *Vasárnapi Ujság* –, de nyelvben, szívben megmagyarosodott, s négy fiát is magyar szellemben nevelte.”⁸³ A *Pester Lloyd* szerint „Jellinek azok közé tartozott, akik külföldről vándoroltak be, itt hazára leltek, és ugyanolyan hazaszeretettel szolgálták ezt a földet, ahol megtalálták szerencsájüket, mint azok, akik itt születtek”.⁸⁴ Valamennyi hírlapi megemlékezés – ahogy persze Kohn Sámuel rabbi gyászbeszéde is – hangsúlyozta Jellinek kifogástalan erkölcsi tartását, magasztosan nemes lelkületét és példamutató szorgalmát. Ez annál figyelemre méltóbb, mivel halála idején számos magyarországi újság nemcsak a zsidó vérvádnak adott több-kevesebb hitelt, de az 1881–1882-es pogromok után Magyarországra érkező (bár valójában az országon inkább csak átvonuló) orosz zsidó menekültek ellen is többször kikelte.⁸⁵

Jellinek Mór velük ellentétben három évtizeddel korábban vándorolt be, amikor Magyarország még híján volt a kapitalista gazdaságot működtető pénzügyi intézményeknek, a nemzetközi kereskedelmet elősegítő kiterjedt vasúthálózatnak, Pest-Buda terjeszkedését lehetővé tevő tömegközlekedési eszközöknek, valamint az élelmiszeripart modernizáló hazai születésű és magyarul beszélő vállalkozóknak. Az 1850-es és 1860-as években Jellinek olyan befogadó politikai környezetre talált, amely azon túlmenően, hogy értékelte Morvaországból magával hozott vállalkozói képességeit, a nemzetépítés szerves részének tekintette pénzügyi és kereskedelmi tevékenységét. Nem sokkal Jellinek halála előtt Beneczúr Gyula úgy tekinthetett vissza a Gründerzeit idejére, hogy csoportképen Deák Ferenc és Eötvös József mellett egy fiatal, vörös hajú morvaországi zsidó is

⁷⁹ Bak 1883.

⁸⁰ Jellinek, A. 1883.

⁸¹ Jellinek halálhíre az *Abendblatt des Pester Lloyd* (1883. június 13. és 14.) és a *Pester Courier* (1883. június 17.) címlapjain szerepelt. Az általános hazai lapok közül lásd még a következő beszámolókat: *Pesti Hírlap* 1883. június 14.; *Budapesti Hírlap* 1883. június 14.; *Wiener Zeitung* 1883. június 14.; *Vasárnapi Ujság* 1883. június 17. A zsidó felekezeti lapok tudósításai közül pedig *Der Ungarische Israelit* 1883. június 15.; *Egyenlőség* 1883. június 17.; *Die Neuzeit* 1883. június 15. és 22.; *Jüdische Presse* 1883. június 21.

⁸² *Abendblatt des Pester Lloyd* 1883. június 13. A cikk Jellinek Mór szülőhelyeként tévesen a morvaországi Gayát (csehül Milotice) jelölte meg, amely tévedés – egyéb helyes információkkal egyetemben – azt ezt követő nekrológok zömébe szintén átkerült.

⁸³ Halálhírek. *Vasárnapi Ujság* 1883. június 17. 393.

⁸⁴ *Abendblatt des Pester Lloyd* 1883. június 13.

⁸⁵ Konrád 2018: 42.

helyet foglalt azoknak a jeles magyaroknak a panteonjában, akik közreműködtek a magyar gazdaság modernizációjában, és illetéknéppen részt vettek a modern Magyarország megteremtésében.

Fordította: Konrád Miklós

FORRÁSOK

- Budapesti Zsidó Hitközség, Síp utcai székház, Anyakönyvi Osztály, Budapest (BZsHS – AO)
Születési Jegyzék
- Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest (MZSML)
Protocoll des Kultus-Gemeindevorstand
- Department of Manuscripts and Archives of the National Library of Israel, Jeruzsálem (NLI)
Arc. 4° 1588: Adolf Jellinek Archive
- Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs (HHStA)
Österreichischer Reichstag 1848/49, Faszikel 125.IX.24, Petitionen von Juden um Emancipation, dann Petitionen dagegen

Abendblatt des Pester Lloyd, 1883

A Hon, 1875

Allgemeine Illustrirte Judenzeitung, 1862

Budapesti Hirlap, 1859

Die Debatte, 1865

Die Debatte und Wiener Lloyd, 1865

Die Neuzeit, 1879

Die Presse, 1862

Egyenlőség, 1883

Pester Lloyd, 1855

Pesti Napló, 1865

Sürgöny, 1864

Vasárnapi Ujság, 1865–1866, 1883

Wiener Zeitung, 1862

Bak [Ignác] 1883: M. Jellinek. Straßenbahndirektor. *Der Ungarische Israelit* 1883. június 15. 193.

Bernstein Béla 1898: *Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók*. Izr. Magyar Irodalmi Társulat, Budapest.

Bricht Lipót 1896: *A budapesti Kereskedelmi Akadémia története alapításától 1895-ig*. Singer és Wolfner, Budapest.

Deutsch Antal 1903: *A Pesti Lloyd-Társulat 1853–1903*. Pesti Lloyd-Társulat, Budapest.

- Első Magyar Általános Biztosító Társaság* 1908: *Első Magyar Általános Biztosító Társaság 1857–1907*. Pallas Részvénytársaság, Budapest.
- Eötvös József 1840: A zsidók emancipációja. *Budapesti Szemle* (1.) 2. 110–156.
- Eötvös József 1981: *A zsidók emancipációja*. Magvető, Budapest.
- Gelléri Mór 1887: *A magyar ipar úttörői. Élet- és jellemrajzok*. Dobrowsky és Franke, Budapest.
- Jellinek, Adolf 1849: *Trau-Rede bei der Vermählung seines Bruders, am 22. October 1849 in der grossen Synagoge zu Ungarisch-Brod*. C. L. Fritzsche, Leipzig.
- Jellinek, Adolf 1883: Die Antisemiten strecken die Waffen. *Die Neuzeit* 1883. június 22. 241–242.
- Jellinek, Hermann 1847: *Uriel Acosta's Leben und Lehre. Ein Beitrag zur Kenntniß seiner Moral, wie zur Berichtigung der Gutzkow'schen Fiktionen über Acosta, und zur Charakteristik der damaligen Juden*. Kummer (R. Behm), Zerbst.
- Jellinek, Moritz 1859: Die Israeliten Ungarns auf ökonomischem Gebiete. In: Winter, Samuel (Hg.): *Illustriertes Israelitisches Jahrbuch für Ernst und Scherz auf das Jahr 5620 (1859–1860)*. Johann Herz, Pest, 73–77.
- Jellinek Mór 1860a: Heti szemle. *Pesti Napló* 1860. július 29. [1].
- Jellinek Mór 1860b: Magyar gabona-kivitel Német- és Angolországba. *Gazdasági Lapok* 1860. szeptember 13. 584–585.
- Jellinek Mór 1860c: A magyar gabonakivitel Németországba. *Gazdasági Lapok* 1860. november 29. 759.
- Jellinek, Mór 1861: Die volkswirtschaftliche Ideen und Ansichten der alten Hebräer, II. *Carmel, Allg. Illustrierte Judenzeitung* 1861. június 7. 179.
- Jellinek Mór 1862: Magyarország gabonaforgalma az 1861-dik évben. *Statistikai Közlemények* (3.) 1. 44–49; 2. 257–259.
- [Jellinek Mór] 1863: Visszatekintés. IV. *A Hon* 1863. február 7. 1.
- Jellinek Mór 1863a: Nemzetgazdasági levelek. II. *A Hon* 1863. április 16. 1.
- Jellinek Mór 1863b: Nemzetgazdasági levelek. VI. *A Hon* 1863. május 24. 1.
- Jellinek, Mor 1865: *Die niedrigen Getreidepreise. Volkswirtschaftliche Studie über Mangel und Besserungsmittel im Betrieb der ungarischen Landwirtschaft und in den damit zusammenhängenden Handels- und Industriezweigen*. Hartleben's Verlag-Expedition, Pest – Wien.
- Jókai Mór 1975: *Jókai Mór levelezése (1860–1875)*. (S. a. r. és szerk. Oltványi Ambrus.) Akadémiai, Budapest.
- Liptay Pál 1866: A pesti közúti vaspálya. *Hazánk s a Külföld* 1866. július 29. 468–470.
- Lőw Lipót 2000: Sámuel próféta és Széchenyi István. Történeti párhuzamban. In: Kőbányai János (szerk.): *Zsidó reformkor*. Múlt és Jövő, Budapest, 280–287.
- Pester Lloyd-Kalender* 1859: *Pester Lloyd-Kalender für das Jahr 1859*. Emil Müller, Pest.
- Reviczky Szever 1862: Az első magyar gőzhajózási társulat közgyűlése. *Pesti Napló* 1862. november 26. [1].
- Rosenmann, Moses 1926: Ein authentischer Bericht über die letzten Tage Dr. Hermann Jellineks. *Die Wahrheit* 1926. november 19. 2–3.
- Rosenmann, Moses 1931: *Dr. Adolf Jellinek. Sein Leben und Schaffen. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der israelitischen Kultusgemeinde Wien in der zweiten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts*. J. Schlesinger, Wien.

- Sarkady István (szerk.) 1863: *Hajnal. Arczképekkel és életrajzokkal díszített naptár 1864-ik szökő évre*. Első Magyar Egyesületi Könyvnyomda, Pest.
- Szathmári, Karl v. (Hg.) 1865: *Verhandlungen und Commissions-Bericht über billige Bahnen: Aus der Staatswirthschaftlichen Abtheilung des ungarischen Landes-Agricultur-Vereines*. Khór und Wein, Pest.
- Szávay Gyula (szerk.) 1927: *A magyar kamarai intézmény és a Budapesti Kamara története*. Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, Budapest.
- Szinnyei József 1897: *Magyar írók élete és munkái*. 5. kötet. Hornyánszky Viktor, Budapest.
- Tóth Mihály 1965: A lóvasút kora Budapesten (1866–1898). *Közlekedéstudományi Szemle* (15.) 1. 34–40.
- Varicourt [Varicourt Frigyes] 1861: *A zsidók és a zsidók kérdése*. Beimel J. és Kozma Vazul, Pest.
- Venetianer Lajos 1922: *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére*. Fővárosi Nyomda Részvénytársaság, Budapest.
- Verein zur Beförderung... 1862–1866: Verein zur Beförderung der Handwerke und des Ackerbaues unter den Israeliten Ungarns. In: *Pester Lloyd-Kalender*. Pester Lloyd-Gesellschaft, Pest.
- Weiskircher Károly 1857: *A Pesti Lloyd évkönyve 1856-ra*. Müller Emil, Pest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Magvető, Budapest.
- Barany, George 1968: *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism, 1791–1841*. Princeton University Press, Princeton.
- Barany, George 1974: Magyar Jew or Jewish Magyar? Reflections on the Question of Assimilation. In: Vago, Bela – Mosse, George L. (eds): *Jews and Non-Jews in Eastern Europe 1918–1945*. Keter Publishing House, Jerusalem, 51–98.
- Berend, T. Iván – Ránki, György 1974: *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. Columbia University Press, New York.
- Bernstein Béla 1939: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. Tábor-kiadás, Budapest.
- Bödy, Paul 1985: *Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870*. The American Philosophical Society, Philadelphia.
- Csik Tibor 2004: Károlyi Sándor. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. HVG Könyvek, Budapest, 110–131.
- Deak, Istvan 1979: *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849*. Columbia University Press, New York.
- Erdész Ádám 2004: Kner Izidor. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. HVG Könyvek, Budapest, 132–153.

- Freifeld, Alice 2000: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914*. The Woodrow Wilson Center Press, Washington, D.C.
- Gerschenkron, Alexander 1962: *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge.
- Grünwald Fülöp – Scheiber Sándor 1963: Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében. In: *Magyar–Zsidó Oklevéltár*. 7. kötet. MIOK, Budapest, 5–48.
- Gunst, Péter 1989: Agrarian Systems of Central and Eastern Europe. In: Chirot, Daniel (ed.): *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*. University of California Press, Berkeley, 53–91.
- Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Osiris, Budapest.
- Halmos Károly 2004a: A Hatvany-Deutsch dinasztia. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. HVG Könyvek, Budapest, 84–97.
- Halmos Károly 2004b: Kornfeld Zsigmond. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. HVG Könyvek, Budapest, 154–165.
- Hanák, Péter 1992: Jews and the Modernization of Commerce in Hungary, 1760–1848. In: Silber, Michael K. (ed.): *Jews in the Hungarian Economy, 1760–1945*. Magnes Press, Jerusalem, 23–39.
- Häusler, Wolfgang 1976: Hermann Jellinek (1823–1848), ein Demokrat in der Wiener Revolution. *Jahrbuch des Instituts für deutsche Geschichte* (5.) 125–175.
- Hidvégi Máté 1998: Löw Lipót 1849-es börtönnaplója. *Múlt és Jövő* (9.) 1. 116–124.
- Izsák Erika (szerk.) 2000: *Magyar Izraelita Kézműves és Földművelési Egyesület (1842–1949). Dokumentumok*. Budapesti Zsidó Hitközség, Budapest.
- Janos, Andrew C. 1982: *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton University Press, Princeton.
- Jeszzenszky Sándor 1948: Háborús műkincsvesztésünk. *Magyar Művészet* (15.) 2. 101–102.
- Kempter, Klaus 1998: *Die Jellineks, 1820–1955. Eine familienbiographische Studie zum deutschjüdischen Bildungsbürgertum*. Droste, Düsseldorf.
- Klement Judit 2004: Krausz Mayer és fiai. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. HVG Könyvek, Budapest, 166–179.
- Komlos, John 1983: *The Habsburg Monarchy as a Customs Union: Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century*. Princeton University Press, Princeton. DOI: 10.1515/9781400855711
- Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. MTA BTK TTI, Budapest.
- Konrád Miklós 2018: A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. *Századok* (152.) 1. 31–60.
- Kövér György 2011: *A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Osiris, Budapest.
- Kövér György 2012: A pesti kereskedő-bankár „ezüstkora” 1847–1873. In: *A Pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok*. (Várostörténeti tanulmányok 12.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 111–172.

- Lenhard, Philipp 2019: „Ein charakterloses Jagen nach Emancipation...”: Jüdische Assimilation und Dissimilation bei Hermann Jellinek (1823–1848). In: Kilcher, Andreas B. (Hg.): *Zwischen Anpassung und Subversion. Sprache und Politik der Assimilation*. Wilhelm Fink, Paderborn, 315–334. DOI: 10.30965/9783846759516_018
- Marton Ernő 1941: *A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók település-történetéhez*. Fratrnitas R.-T., Kolozsvár.
- Miller, Michael L. 2011: *Rabbis and Revolution: The Jews of Moravia in the Age of Emancipation*. Stanford University Press, Stanford. DOI: 10.11126/stanford/9780804770569.001.0001
- Miskolczy Ambrus 1999: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai*. Múlt és Jövő, Budapest.
- Oplátka András 2005: *Széchenyi István*. Osiris, Budapest.
- Pietsch, Walter 1999: Deutsche, Juden und Ungarn am Vorabend der Revolution von 1848/49. In: Pietsch, Walter: *Zwischen Reform und Orthodoxie. Der Eintritt des ungarischen Judentums in die moderne Welt*. Philo, Berlin, 41–52.
- Radmiský, Jiří – Wurmová, Milada 1955: *Petice moravského lidu k snemu z roku 1848*. Archivní správa Ministerstva vnitra, Praha.
- Silber, Michael K. 1992a: A Jewish Minority in a Backward Economy: an Introduction. In: Silber, Michael K. (ed.): *Jews in the Hungarian Economy, 1760–1945*. Magnes Press, Jerusalem, 3–22.
- Silber, Michael K. 1992b: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”. *Századok* (126.) 1. 113–141.
- Silber, Michael K. (ed.) 1992: *Jews in the Hungarian Economy, 1760–1945*. Magnes Press, Jerusalem.
- Somogyi, Éva 1990: The Age of Neoabsolutism, 1849–1867. In: Sugar, Peter F. (ed.): *A History of Hungary*. Indiana University Press, Bloomington – Indianapolis, 235–251.
- Szabó Miklós 2003: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Budapest.
- Telepy Katalin 1963: *Benczúr*. Nyíregyházi Jósza András Múzeum, Nyíregyháza.
- Ujvári, Hedvig 2001: Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. *Magyar Könyvszemle* (117.) 2. 189–203; 3. 318–331.
- Vörös Károly 2004: Wahrmann Mór. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. HVG Könyvek, Budapest, 212–229.